

висококваліфікована, а відтак, і більш оплачувана праця. Мало кваліфікована праця, передусім дитяча, за своєю тривалістю вкрай знесилоюча, могла призвести до псування обладнання та до втрати здоров'я і життя. Вказані причини змусили власників ряду фабрик звернутися зі спеціальною заявою до Міністерства фінансів.

Власники менш технічно оснащених фабрик були проти будь-якого втручання закону у фабрично-заводське життя, оскільки мало кваліфікована, дешева 14-16-годинна праця селян навколишніх сіл мала відшкодувати брак машин на фабриках. Тому обмеження свободи праці фабриканти вважали збитковим для себе і промисловості в цілому.

Видаючи закон і поступаючись тим самим пролетаріату і прогресивній частині буржуазії, чиновники піклувалися тільки про збереження необмеженої влади і громадського порядку. При цьому уряд розглядав закон як засіб проти страйків, а не як реформу, що полегшує працю дітей.

Зокрема, закон від 1 червня 1882 р. встановлював такі основні норми:

Діти обох статей, що не досягли 12-річного віку, до робіт не допускалися.

Малолітні у віці від 12 до 15 років не могли бути зайняті роботою більше 8 годин на добу, не включаючи часу, необхідного на сніданок, обід, вечерю, відвідання школи і відпочинок, і лише між п'ятою годиною ранку і дев'ятою годиною вечора – не довше 4 годин поспіль.

Заборожнялася робота дітей від 12 до 15 років у недільні і святкові дні.

На шкідливих і виснажливих виробництвах (роботах) праця неповнолітніх до 15-річного віку не допускалася.

Для нагляду за виконанням ухвал про роботу й навчання малолітніх слід було затвердити особливу фабричну інспекцію, а місцевості, де існувала фабрична, заводська і мануфактурна промисловість, розбити на особливі округи. У кожному окрузі, у залежності від потреби, повинен був бути один або декілька інспекторів, які підкорялися головному інспекторові при департаменті торгівлі і мануфактури Міністерства фінансів [2, 24 – 25].

Проте закон у такому викладі не відповідав вимогам фабрикантів. У ньому не вистачало ясності й визначеності, вказівок на межі його застосування, гарантій неухильного і точного виконання встановлених норм, без яких він втрачав будь-яке значення. Термін його введення в силу був двічі змінений, і в урізаному вигляді він був уведений в дію тільки 1890 р.

Проте не можна сказати, що цей закон не мав ніякого практичного значення, оскільки незважаючи на експлуатацію дитячої праці, яка і надалі продовжувалася, її питома вага на виробництві все ж таки знизилася. До закону малолітні в промисловості імперії складали в середньому 5% фабрично-заводських робітників, тоді як в середині 1890-х років їхня кількість знизилася до 2% [10, 70].

Таким чином, попри те, що російське фабрично-заводське законодавство про працю зробило в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. помітний крок уперед і поступово ставало складовою частиною європейської системи, воно все ж таки запізнювалося у своєму розвитку і в порівнянні із законодавством країн Західної Європи та з тими завданнями, які

висувалися економічним і соціальним розвитком самої Російської імперії. Відомий дослідник історії пролетаріату Росії М. С. Балабанов, оцінюючи в 1905 р. фабричне законодавство країни, писав: „Не зважаючи на рясну кількість законів і ще більшу кількість розпоряджень і роз'яснень, воно знаходиться в зародковому стані й далеко не відповідає назрілим запитам життя” [9, 4].

Не можна не констатувати і низький рівень реалізації в умовах Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. фабрично-заводського законодавства про працю в частині, що стосувалася притягання до відповідальності підприємців. Це законодавство відображало недосконалість і відставання економічної, соціальної і правової структур Росії. Втім, це вже окрема тема для дослідження.

1. Быков А.Н. *Фабричное законодательство и его развитие в России.* – СПб., 1909.
2. Литвинов-Фалинский В.П. *Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России.* – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1904.
3. Янжул И.И. *Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва.* – СПб., 1907.
4. Туган-Барановский М.И. *Русская фабрика в прошлом и настоящем.* – М., 1938.
5. Гессен В.Ю. *История законодательства о труде рабочей молодежи в России.* – Л., 1927.
6. Богдан В.И. *Становление и развитие фабричного законодательства Российской Империи в конце XIX - начале XX века: (Историко-юридическое исследование): Дис... канд. юрид. наук.* – М., 2002.
7. Васильев Д.А. *Фабричное законодательство России конца XIX - начала XX в.: Дис. ...канд. юрид. наук.* – М., 2001.
8. Ю.И. Кирьянов. *Фактор мотивации труда в российском фабрично-заводском законодательстве. 1835 – 1917 гг.* – <http://www.hist.msu.ru>.
9. См.: *Фабричные законы. Сборник законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства.* Сост. М. Балабанов. – К., 1905.
10. Шельмагин И.И. *Фабрично-трудовое законодательство в России (вторая половина XIX века)* – М., 1947.

О. Й. Дем'янюк

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр.

Рівень політичного та соціально-економічного розвитку держави значною мірою залежить від економічного та суспільного стану окремих регіонів країни. Залежно від природних умов, в Україні історично склалися території з переважаючим сільськогосподарським чи промисловим розвитком. Одним із найбільш виражених сільськогосподарських районів завжди була Волинь, особливо її поліська частина.

На початок української національно-демократичної революції Волинська губернія, яка до того протягом 2,5 років була прифронтовою територією, являла собою економічно занедбаний та політично різнобарвний регіон. Селянське питання, яке дедалі гучніше звучало на Волині, поєднувало в собі кілька складових: поділ поміщицької землі,

припинення бойових дій, відновлення поліського села.

Проблеми економічного розвитку села та становища селянства в період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. знаходили своє відображення в наукових публікаціях радянських та сучасних вітчизняних істориків. Певні аспекти суспільно-економічного життя волинського селянства зазначеного періоду розглядаються дослідниками в контексті загальноукраїнських економічних та політичних процесів.

Представники радянської історичної школи у своїх працях значну увагу приділяли ідеологічному зростанню селянства, впливу на селянську боротьбу солдатів Південно-Західного фронту. Зокрема П. Голуб проводив паралелі між більшовицькою агітацією у солдатському та селянському середовищах регіону, показував участь солдат в аграрному русі селян прифронтових територій [1]. І. Кічий оприлюднив окремі факти участі солдат Південно-Західного фронту в селянських виступах, підпалах, розореннях поміщицьких садиб [2]. Певні аспекти участі волинського селянства у суспільно-політичній боротьбі в 1917 – 1919 рр. висвітлені у дослідженні І. Хміля [3]. Значний фактичний матеріал з історії волинського селянства міститься у працях Р. Оксенюка [4; 5]. Окремі сторінки селянського руху на Волині піднімає І. Заболотний у контексті класової боротьби на Волині [6]. Однак ці та інші публікації радянської доби відзначаються тенденційністю в оцінці суспільно-політичних процесів революційної доби.

У пострадянський період проблеми селянства в ході революційних процесів першої чверті ХХ ст. досліджували вітчизняні історики. Зокрема, О. Реєнт та О. Сердюк вивчили велике господарство України під час Першої світової війни, у тому числі й після створення Української Центральної Ради [7]. Українське село та окремі аспекти розвитку волинського селянства у контексті світової війни розглядають Б. Заброварний та О. Михайлюк [8]. Дестабілізаційні процеси в українському селі під впливом більшовицької агітації вивчає В. Лозовий [9; 10].

У зазначених працях становище волинських селян у період української революції 1917 – 1921 рр. та їх роль у суспільно-політичних процесах висвітлені епізодично, як один із багатьох аспектів всеукраїнського селянського руху. Відтак, метою статті є аналіз життя волинських селян в умовах українських національно-визвольних змагань. Автор ставить за мету з'ясувати передумови зростання селянського руху навесні 1917 р., показати причини зміни його гасел, відобразити вплив політичних ідеологій на трансформацію поглядів волинських селян.

Створення Української Центральної Ради в Києві започаткувало низку суспільно-політичних процесів, які охопили українські землі та увійшли до історії під назвою доби українських національно-визвольних змагань. Складні перипетії політичної боротьби та Перша світова війна негативно позначилися на соціально-економічному становищі населення держави. Особливі економічні труднощі переживало населення Волинської та інших прифронтових губерній. Стан земель, що зазнали руйнації внаслідок бойових дій, відзначався не лише економічним, а й соціальним занепадом. Волинські прифронтові території вражали спустошеними і

занедбанними землями, залишеними чи напівзруйнованими селами і хуторами.

Надзвичайно негативні наслідки для населення Волині мали бойові дії періоду Першої світової війни, які на кілька років перетворили територію Західної Волині у військовий полігон. Адже з середини 1916 – до початку 1918 рр. фронт встановився по лінії Кисилін – Затурці – Локачі – Свинохи – Горохів – Броди [11, 37]. Кількакілометрова прифронтна смуга була зрита окопами, бліндажами, змережена дротяними загородженнями у декілька рядів. Усе це унеможливило ведення сільського господарства, оброблення землі, вільного пересування місцевого населення.

Слід зазначити, що основним заняттям населення Волинської губернії в першій чверті ХХ ст. було сільське господарство. За даними 1912 р., 91,2 % населення цієї територіальної одиниці становили селяни [6, 5]. У 1921 р., коли було утворено Волинське воєводство у складі Польської держави, у селах проживало 88 % волинського населення [5, 174]. Незважаючи на воєнне лихоліття, структура населення Волині суттєво не змінилася. Однією із причин була відсутність широкомасштабних міграційних процесів серед селян. Російська армія, відступаючи за межі Західної Волині, в основному евакуювала представників інтелігенції та чиновництва. Селяни здебільшого підпали лише під мобілізацію до російського війська.

На початку ХХ ст. невдоволення волинських селян викликало ставлення до них зі сторони поміщиків та поширення великого землеволодіння. До початку Першої світової війни лише близько 40 % землі належало місцевим селянам. При цьому 63,9 % селян Волинської губернії були безземельними або малоземельними. У березні 1917 р. волинські землі перебували у вкрай жалюгідному стані. На той час близько 50 % працездатного чоловічого населення було мобілізовано [7, 158], посівні площі на Волині зменшилися більше ніж на 2 млн. десятин у порівнянні з передвоєнним роком.

Війна найвідчутніше вдарила по малозабезпечених верствах села. На початок 1917 р. близько 20 % селянських господарств не мали засівів, у більш ніж 60 % селянських сімей на потреби армії було реквізовано коней. Непоодинокими стали випадки, коли на селі не було жодного коня. У весняній посівній кампанії 1917 р. частина селян обробляла свої землі лопатами, мотиками, інколи впрягалися в плуг і по черзі орали ділянки.

Селянські невдоволення почали частіше переростали у відкриті протистояння з місцевими поміщиками. Засоби боротьби були різноманітні: грабунки маєтків, підпал господарських споруд та поміщицьких садиб, викрадення та потрава худоби, нищення сільськогосподарського реманенту, вирубка панських лісів, захоплення поміщицької землі.

Вже 14 березня 1917 р. в районі с. Дідовичі Луцького повіту місцевими селянами було спалено 6 поміщицьких маєтків [5, 70]. У с. Свинохи Кременецького повіту селяни засіяли 240 десятин землі дворянина Дуніна-Карвицького, а в с. Шумбарі цього ж повіту місцеві незаможні селяни відібрали у поміщика Волковинського землю і поділили її між собою [6, 8].

У багатьох селах Луцького, Кременецького, Овруцького, Рівненського, Староконстянтинівського,

Острозького та інших повітів Волинської губернії селяни не визнавали розпоряджень місцевих органів влади. Селяни, підбурювані загальнополітичними процесами в російській армії, усували волосних старшин і сільських старост, обираючи на їх місце сільські та волосні комітети. Стихійне обрання персонального складу зазначених місцевих органів нерідко приводило до поширення анархії в селах, захоплення та поділу поміщицької землі, реманенту і майна.

Селянство почало запроваджувати свої норми права, які базувалися на основі місцевого звичаєвого, а не державного права [9, 90]. Через різноманітні організації селяни самочинно встановлювали орендні ціни, оплату за працю, вирішували питання землекористування.

Селянські заворушення, які виходили з-під контролю, вимагали від центральної влади пошуку шляхів управління селянськими масами. 21 квітня 1917 р. з'явилася постанова Тимчасового уряду про створення земельних комітетів. Документ регламентував започаткування губернських, повітових і волосних земельних комітетів для підготовки земельної реформи і для розробки невідкладних тимчасових заходів до вирішення питання Установчими зборами [12, 46]. На комітети відповідних рівнів покладалися наступні завдання: збір необхідних для земельної реформи відомостей, формування громадської думки з питань, що знаходяться в їх компетенції; виконання постанов центральної влади по земельних справах; погодження з місцевими органами влади питань про завідування належними державі землями і сільськогосподарським майном; випуск постанов по земельних питаннях у межах діючих повноважень, вирішення питань, спорів і непорозумінь у галузі земельних і сільськогосподарських відносин в межах діючого законодавства та постанов ТУ; призупинка дій приватних осіб, спрямованих на знеціненні земельного і сільськогосподарського майна, якщо ці дії не викликані суспільною і державною необхідністю і т.д. [12, 47].

У члени земельних комітетів могли обиратися (запрошуватися) усі правосправні громадяни незалежно від статі та майнового становища і місця проживання на момент обрання. Циркулярно постанову Тимчасового уряду було розіслано по усіх волостях із зазначенням необхідності доведення інформації до місцевого населення [13, 23]. Волосні земельні комітети могли створюватися за ініціативи місцевого населення чи повітових комітетів.

Незважаючи на те, що Тимчасовий уряд намагався тримати селян у покорі, незадоволення земельною політикою центру зростало. Ці процеси підігрівала більшовицька агітація, що ширилася у солдатському середовищі. Солдати, будучи в основному вихідцями з селянської верстви, впливали на місцеве населення, підбурюючи його та пропагуючи соціалістичні ідеї. Повітами Волині прокоғилася хвиля селянсько-солдатських виступів, головним завданням яких став переділ панської землі.

23 квітня 1917 р. Луцький волосний земельний комітет прийняв постанову про конфіскацію поміщицької, монастирської, удільної землі та передачу її безкоштовно селянам. Однак це рішення

не знайшло підтримки у повітового та губернського комітетів [5, 76 – 77]. У травні 1917 р. в Кременці відбувся повітовий селянський з'їзд, який прийняв резолюцію про передачу землі в руки тих, хто її обробляє [14, 237].

Погляди волинських селян на земельне питання у більшості позицій збігалися з поглядами селян інших регіонів України. Селянин, який не мав своєї власної землі, прагнув будь-якими засобами одержати її не лише у користування, але й у володіння.

Для запобігання поширення масового захоплення поміщицьких, монастирських та державних земель, Луцька повітова земельна управа прийняла рішення про дозвіл всьому населенню повіту на безкоштовний випас худоби у казенних, церковних, монастирських і приватних лісах, за винятком посадок, вирубок та молодого лісу. Проте рішення не знайшло підтримки серед членів Луцького повітового земельного комітету, хоча тричі включалося до порядку денного його засідань.

Зволікання у вирішенні земельного питання викликало обурення та спротив селян розпорядженням місцевої влади. Завдяки більшовицькій агітації значний прошарок сільського населення Волині дотримувався думки, що правовідносини на місцях мають регулюватися винятково селянськими організаціями. Частина волинських селян вважала, що оскільки влада не хоче розподілити чи продати землю, настільки вона відстоює інтереси великих землевласників. Тому в кінці травня – на початку червня 1917 р. збільшилася кількість самовільних дій малоземельних селян із захоплення землі і майна поміщиків. З'явилися скарги від поміщиків Т. Гоча [15, 1], Л. Ледоховського [16, 27], Ф. Шрефеля [17, 16], Д. Шейнеймара [18, 34] на окремих селян та сільські громади сіл Матвієвка, Куниці, Гаєв, Гради.

Повітова влада вже не могла стримувати стихійного селянського руху. Кременецький повітовий комісар звернувся до повітового земельного комітету з пропозицією щонайшвидшого облаштування примирювальної камери, своєрідного місяця короткотермінового утримання порушників правопорядку в повіті.

Продовження боротьби поміщиків та заможних селян з малоземельними та безземельними спонукало до проведення селянських сходів, зборів, з'їздів. Перший Волинський селянський з'їзд відбувся в Житомирі 21 – 24 травня 1917 р. Гострі дискусії точилися навколо власності на землю. Рішення з цього питання полягало у переході без викупу до трудового народу поміщицьких, удільних, церковних і монастирських земель та скасування приватної власності на землю. Однак таке рішення не могло бути відразу впроваджене в життя. Селяни Волині чекали законодавчого закріплення їх ініціативи та готувалися до Всеукраїнського селянського з'їзду, який зібрався 10 червня 1917 р. У ході тижневої роботи було прийнято рішення про скасування приватної власності на землю, передачі її без викупу земельному фонду для розподілу серед селян. Однак наступні суспільно-політичні події показали, що селянська проблема вимагала радикальніших дій.

На початку літа 1917 р. протистояння між Тимчасовим урядом та Центральною Радою

загострилося ще більше. Відмова російського уряду в автономії Україні, тиск національно-визвольного руху та нерозв'язані соціально-економічні проблеми поглиблювали протиріччя між Росією та Україною. У Петрограді та Києві по-різному підходили до вирішення земельного питання. Не було єдиної думки і між членами Центральної Ради, до складу якої після Всеукраїнського селянського з'їзду увійшли 212 представників селянства. Більшовики, які завдяки соціальним гаслам поповнювали армію своїх прихильників, також не мали розробленого механізму перерозподілу землі.

Отже, можна констатувати, що волинські селяни навесні 1917 р. включилися у загальноукраїнські суспільно-політичні процеси. Специфіка волинського селянського руху визначалася належністю до прифронтової території. З одного боку, соціально-економічний занепад Західної Волині зумовив прискорення невдоволення місцевих селян реальним станом речей, з іншого – більшовицька агітація в солдатських і селянських масах призвела до поширення у селянському середовищі радикальних форм непокори владі. Разом з тим окремого наукового дослідження заслуговує проблема взаємодії солдатів і селян Західної Волині під впливом більшовицьких гасел.

1. Голуб П.А. *Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года)*. – К., 1958.
2. Кичий И.В. *Борьба за власть Советов на Правобережной Украине*. – Л., 1986.
3. Хміль І.В. *Трудове селянство України в боротьбі за владу Рад*. – К., 1977.
4. Оксенюк Р.Н. *Борьба трудящих за победу Радянської влади на Волині (1917 – початок 1918 рр.)*. – Луцьк, 1958.
5. Оксенюк Р.Н. *Нариси історії Волині (1861-1939)*. – Л., 1970.
6. Заболотний І.П. *Нескорена Волинь. Нарис з історії революційного руху на Волині 1917 – 1939*. – Л., 1964.
7. Реєнт О.П., Сердюк О.В. *Перша світова війна і Україна*. – К.: Генеза, 2004.
8. Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. *Українське село в роки Першої світової війни: Навчальний посібник*. – Луцьк, 2002.
9. Лозовий В.С. *Селянська правосвідомість у добу української революції (1917 – 1921) // Український історичний журнал*. – 2005. – №6.
10. Лозовий В. *Солдати і селяни: дестабілізація суспільного життя українського села (1917 р.) // Історичний журнал*. – №6.
11. Соловійов О. *Економічне становище Волині в роки Першої світової війни // Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. – 1997. – № 2.
12. *Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО)*. – Ф. 2804. – Оп. 1. – Спр. 5.
13. ДАТО. – Ф. Р-3457. – Оп.1. – Спр. 1.
14. Яцечко Т., Яцечко С. *До історії Кременеччини періоду Першої світової війни // Минуле і сучасне Волині та Полісся / Матеріали XXI Волинської обласної науково-краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 2006.
15. *Державний архів Рівненської області*. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 331.
16. ДАТО. – Ф. 2804. – Оп.1. – Спр. 40.
17. ДАТО. – Ф. 2804. – Оп.1. – Спр. 45.
18. ДАТО. – Ф. 2804. – Оп.1. – Спр. 46.

І. В. Десятніков

ЗАХВОРЮВАНІСТЬ І ТРАВМАТИЗМ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Характерною особливістю розвитку сільського господарства України кінця ХІХ – початку ХХ ст. було використання праці найманих робітників. Розширення, порівняно з попереднім дореформним періодом, найму-продажу робочої сили зумовило багато проблем у взаємовідносинах наймитів та наймачів. Показники захворюваності та травматизму серед найманих сільськогосподарських робітників, зокрема, вказують на умови їх праці та побуту.

Питання захворюваності та травматизму найманих сільськогосподарських робітників привертало значну увагу тогочасних лікарів. М. І. Тезяков [1], П. Ф. Кудрявцев [2], В. В. Хижняков [3], А. Л. Смиридович [4] зібрили та проаналізували значний статистичний матеріал щодо впливу умов праці та побуту на здоров'я наймитів. На їх дослідження та на власні спостереження спиралися й інші тогочасні автори, серед яких слід відзначити праці М. В. Шаховського [5], В. І. Масальського [6], Є. Варба [7].

Радянські дослідники найманої праці у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. (О. В. Шестаков [8], А. Казаков [9], А. Я. Поріцький [10], О. І. Лугова [11], П. П. Теличук [12] та інші) характеризували захворюваність та травматизм робітників як прояв їх експлуатації з боку поміщиків та заможного селянства, чинник, що впливав на зростання революційних настроїв на селі.

Метою статті є систематизація напрацьованих дослідників-попередників та ідеологічно неупереджений аналіз захворюваності та травматизму сільськогосподарських робітників в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Аналіз джерел свідчить, що загалом для сільського господарства України кінця ХІХ – початку ХХ ст. були характерними незадовільні умови праці та побуту найманих сільськогосподарських робітників.

За свідченнями земських лікарів, умови праці сільськогосподарських робітників, а саме майже цілодобова праця влітку під відкритим небом, часто призводили до захворювань головного мозку [1, 92]. Наприклад, у Криму число смертей від сонячного удару коливалося щорічно від 40 до 60 [13, 25].

Також шкідливою для здоров'я була робота біля сільськогосподарських машин, зокрема кінних та парових молотарок. Постійне перебування у пилоці призводило до захворювань органів зору та дихальних шляхів [1, 93].

Перевтома внаслідок тривалого робочого дня часто стала причиною нещасних випадків серед сільськогосподарських робітників. Рідше причиною травм була їх необережність, характерна перш за все для робітників-дітей, та нетверезий стан наймитів.

Особливо високий ступінь виробничого травматизму був характерним при роботі з сільськогосподарськими машинами, зумовлений елементарним недотриманням правил техніки безпеки та майже загальною обізнаністю з будовою машин [7, 206-207].

Так, протягом 1891 – 1893 рр. у Херсонській губернії було зареєстровано 482 нещасні випадки з робітниками при роботі з сільськогосподарськими